

Анатолій Седляр

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри
всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ МІСТ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті показано становище органів міського самоврядування у Волинській та Подільській губерніях перед початком Першої світової війни. Визначено основні напрямки господарської діяльності громадського самоуправління. Встановлено ряд факторів, які впливали на роботу муніципальних органів.

При розгляді певного історичного періоду велике значення для кращого розуміння всіх його особливостей відіграє вивчення якомога більшої кількості різних аспектів політики, економіки та інших сфер суспільного життя. Певний інтерес у цьому плані викликає й дослідження діяльності місцевого самоврядування початку ХХ ст.

Слід зазначити, що діяльність органів міського громадського самоврядування стала об'єктом активного вивчення дослідників у наш час. Зокрема, цю проблему розглядають у своїх працях О. Прищепя [11], Т. Щерба [14], О. Мельничук [6], Т.Плаксієв [10] та інші дослідники. Однак робота муніципальних органів українських міст наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Донині залишається ще мало досліджена. Це зумовлює актуальність теми цієї статті, мета якої полягає у встановленні основних напрямків господарської діяльності самоуправління міст Волинської та Подільської губерній напередодні Першої світової війни.

У своїй роботі міське громадське управління керувалося Міським положенням, прийнятим ще 11 червня 1892 р. Воно поширювалося на визначене коло населених пунктів. З них містами вважалися лише такі, які були визнані офіційною владою і закріплені законодавчо. Ці населені пункти мали статус губернських та повітових центрів, а також безповітових і заштатних міст, в яких перебували представники державної адміністрації й міська влада [2, с 3 8]. Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії містами вважалися: Житомир (адміністративний центр), Рівне,

Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Остріг, Дубно, Новоград-Волинський, Овруч, Старокостянтинів, Кременець, Ізяславль та Здолбунів. Подільська губернія мала більше міст - це Кам'янець-Подільський (адміністративний центр), Вінниця, Проскурів, Брацлав, Могилів-Подільський, Балта, Летичів, Гайсин, Бар, Літин, Нова Ушиця, Ольгопіль, Хмільник, Жмеринка, Ямпіль, Стара Ушиця, Сальниця, Вербовець.

Міське самоврядування було представлене розпорядчим (дума) та виконавчим (управа) органами. Зокрема, думи, згідно їх повноважень, були головним керуючим органом на місцях щодо муніципального господарства. Виняток становили лише спеціальні урядові укази, які стосувалися окремих питань. Водночас міське громадське управління не могло впливати на керівництво поліцією й до того ж змушене було витратити значні кошти на утримання військових частин. Це означало, що йому була відведена виключно господарська роль у житті міст.

Виконавчим органом у системі міського самоврядування були міські управи. їх очолювали міські голови, а до складу входило два члени. Проте в губернських та великих повітових містах управи могли складатися з трьох чоловік, а в містах з населенням більше ста тисяч осіб - чотирьох. У 1913 р. Житомир мав чотирьох членів управи, Кам'янець-Подільський - трьох. Решта подільських та волинських міст, у яких положення 1892 р. було введено у повному обсязі, мали управи у складі двох членів. На управу покладалося безпосереднє завідування справами міського господарства. До їх складу для ведення міського господарства повинні були входити найбільш енергійні представники громадського управління. Обмеженість коштів, які були в розпорядженні міських управ, змушувала їх керівників ретельно переглядати місцеві фінансові потреби та шукати нові способи для поповнення місцевих бюджетів. Бували непоодинокі випадки, за яких відсутність ініціативи та пасивність членів управи призводила до незадовільної економічної ситуації, яка й так була зачату складною. Наприклад, подібне становище в перших роках ХХ ст. склалося в Житомирі. Тоді на чолі міської управи перебував І. Доманевський, людина заможна та, поза всяким сумнівом, шанована серед населення. Однак в той же час він занадто інертно ставився до своїх обов'язків, не дозволяючи водночас проявляти ініціативу іншим службовцям. Окрім цього, згідно Міського положення він головував на засіданнях думи, що також в деякій мірі впливало негативно на виробничу активність гласних [15].

Для безпосереднього завідування окремими галузями міського господарства думи призначали окремих осіб, а в разі необхідності - спеціальні виконавчі комісії. Ті та інші підкорювалися управі, діяли на основі інструкцій думи і приступали до виконання своїх обов'язків після дозволу губернатора. На чолі комісії стояв один з членів міської управи.

Недоліком роботи цих органів було призначення їх складу з міських гласних. До того ж, могло бути, коли до виконавчих та ревізійної комісії потрапляли одні й ті ж люди. Іншими словами, було можливим поєднання в одних руках розпорядчої, виконавчої та контролюючої функцій, що призводило до службових зловживань [3, с 24].

В деяких містах замість дум та управ вводилося спрощене громадське управління. Так відбувалося в разі недостатньої кількості міських коштів, порівняно невеликої міри розвитку торгівлі і промислів, а також зважаючи на рід занять населення. В таких містах головним розпорядчим органом були збори міських уповноважених, у складі від дванадцяти до п'ятнадцяти осіб. Перед початком Першої світової війни спрощене управління діяло в таких населених пунктах: на Волині - Дубно, Остріг, Ізяславль, Старо-костянтинів, Здолбунів, Овруч; на Поділлі - Ямпіль, Сальниця, Вербовець, Стара Ушиця, Хмільник і Жмеринка.

Для нормального розвитку економічного життя міст необхідним було стабільне надходження до муніципальних скарбниць прибутків. Велике значення для ведення господарства мало стягнення зборів на користь міських поселень, а саме: 1) оціночного збору з нерухомого майна; 2) з документів на право торгівлі і промислів; 3) з трактирних закладів, постійних дворів та продуктових крамниць. В разі необхідності міська дума могла також ввести збори з візничого промислу; з коней та екіпажів, які перебували у приватній власності; з собак та перевозного промислу [4, с 40]. Могли зніматися збори з велосипедів та автомобілів. Наприклад, в Житомирі в 1913 р. податки з 13 автомобілів, 603 приватних та 24 службових велосипедів давали прибутку міській казни 1101 крб. [13, оп. 666, спр. 140, арк. 503]. Крім цього, з дозволу уряду, міста могли встановлювати спеціальні податки. Зокрема, Вінниці було надано право попудного збору з вантажів, які перевозилися залізницею [13, оп. 665, спр. 310, арк. 326].

Найбільше прибутків приносили оціночний збір. Йому підлягали вся існуюча в межах міста нерухомість (за деякими винятками). Розмір збору визначався думою у відсотках з чистого прибутку від нерухомого майна або його вартості. Він не міг перебільшувати 10% чистого прибутку від майна або 1% його вартості.

Також до міських прибутків включалися: 1) збори, які стягувалися при здійсненні, засвідченні різних актів; 2) збори за таврування мір і ваг; 3) збір за використання громадських мір і ваг; 4) збір за продаж акцій рухомого майна, який проводився за участі посадових осіб громадського управління; 5) введені до виходу Міського положення 1892 р. збори за прохід та проїзд шляхами, побудованими на кошти міста; 6) грошова допомога від державного казначейства згідно спеціальних постанов. Крім цього, думами

дозволялося клопотати про введення на користь міського поселення збору з власників квартир та інших жилих приміщень. В травні 1900 р. було проголошено рішення Урядового Сенату, яке забороняло використовувати гроші, отримані від спеціальних зборів на поточні видатки.

Прибутки, які отримували міста, поділялися на звичайні, тобто ті, які надходили із встановлених законом постійних джерел, та надзвичайні, які не були постійними. За характером джерел прибутки розподілялися на дві частини: ті, що надходили з джерел податкового характеру, та решта джерел прибутків, які не мали характеру податків.

Система прибутків у міському господарстві базувалася переважно на двох складових: прибутки від зборів та прибутки від нерухомого майна, яке належало місту. Від достатньої кількості фінансів, які надходили за цими статтями, у більшій мірі залежало, буде чи не буде дефіцит у міському бюджеті. Серед податків головне значення мав оціночний збір. Вишу питому вагу він мав у приватновласницьких містах, оскільки в них міські скарбниці не отримували доходи від землі. Наприклад, Рівне, яке мало третю за кількістю суму прибутків серед міст Волині (після Житомира та Ковеля), майже половину з них -48295 крб. 57 к. - отримувало від оціночного збору [13, оп.666, спр. 140, арк. 112].

При цьому проявлявся один з важливих недоліків діючого Міського положення. Оскільки думи складалися з представників заможного населення, їм було невігідно встановлювати високі податки на своє ж майно. Наслідком таких дій ставали занижені суми оціночного збору, а це, в свою чергу, призводило до зменшення надходжень до міської скарбниці. Подібна ситуація, наприклад, була у Житомирі. У той час як міські кошториси з року в рік засвідчували перевагу витрат над прибутками, оціночний збір гласні відмовлялися збільшувати.

Іншу основну групу прибутків становили доходи від нерухомості. Більші населені пункти могли собі дозволити отримувати кошти від водогонів, електричних станцій та трамваїв тощо. Зокрема, електричний транспорт було організовано лише в Житомирі та Вінниці, в 1914 р. були наміри розпочати підготовку до його проведення в Рівному та Кам'янці-Подільському. Водогони були проведені в Житомирі, Вінниці, Могилеві-Подільському та Жмеринці. Менш розвинуті, провінційні міста, як правило, могли використовувати для збагачення лише власну землю. Прибутки від аренда міської землі були одним з найголовніших доходів невеликих міст. Наприклад, така ситуація була в Ольгополі, Летичеві, Балті, особливо — в Сальниці [13, оп. 665, спр. 310, арк. 68,223,545,847]. У складному становищі перебували приватновласницькі міста. Вони не могли розпоряджатися нерухомою власністю, яка належала власнику населеного

пункту. Таким чином, доходи від одного з найперспективніших джерел - орендної плати за землю до міської скарбниці не надходили.

Система прибутків не давала можливості містам кардинально поліпшувати своє господарство. Лише в деяких випадках вони могли собі дозволити виділення значних сум на великі проекти - наприклад, організацію нових навчальних закладів, побудова водогону тощо. Тому громадське управління, як правило, змушене було просити позики в держави або у приватних осіб.

Безпосередньо господарській діяльності міст помітну перепону чинили витрати за проживання військових частин та на утримання поліції. Міське управління наймало приміщення для військ, у тому числі для офіцерів, які проживали в місті, чи приїжджали сюди у службові відрядження. До цього всього на плечі міського бюджету лягало забезпечення казарм освітленням, опаленням та вчасним ремонтом приміщень. На всі ці статті йшли суттєві кошти. Так, за 1912 р. міста Волинської губернії на квартирну військову повинність витратили 334582 крб. 78 к., що становило третину всієї суми розходів муніципальних господарств [8, с 61].

Окрім військових, досить великі відсотки видатків йшли і на утримання міської поліції. У Міському положенні 1892 р. було зазначено, що міське управління зобов'язане виплачувати заробітну плату городовим, постачати їм провіант, амуніцію, озброєння, а також оплачувати їх лікування. Призначалися гроші на облаштування чи найм приміщення для місцевого поліцейського управління на утримання арештантських приміщень при поліції, на опалення і освітлення місцевих в'язниць, які у встановленому порядку були віднесені на місцеві кошти. При цьому поліція мала повну незалежність від місцевого самоврядування. Наслідком могла бути малодіяльність у спостереженні за виконанням населенням обов'язкових постанов міських дум, які регулювали місцеве життя в сферах санітарній, благоустрою, занять в торгівельних та ремісничих установах тощо.

Витрати на вказані статті - війська та поліцію лягали чи не найважчим тягарем на міські фінанси. Держава відшкодовувала певну частину коштів, але по суті, більшість видатків лягала на міста. Це становило суттєву перешкоду розвитку міського господарства. Незважаючи на постійні скарги на ці обставини з боку представників самоврядування, міських жителів, преси тощо, уряд довгий час не вважав за потрібне змінювати ситуацію. Навпаки, під впливом революційних подій 1905 р. на початку січня 1906 р. він розширив штати городових та, відповідно, збільшив витрати на їх утримання. Це збільшення було віднесено на кошти держскарбниці, але лише на три роки. По закінченні цього терміну видатки знову лягали на міста [5, с 70]. І тільки на

початку грудня 1912р. урядом було видано закон, за яким держава відшкодовувала половину міських витрат на утримання поліції.

Суттєвість видатків міст на війська та поліцію показано в таблицях [13, оп. 649, спр. 163, арк. 31 -898; оп. 666, спр. 140, арк. 10 - 662; оп. 666, спр. 96, арк. 8,11]:

Місто (Подільськ	Всього витрат (1912	Витрати на війська	%від загально	Витрати на поліцію	% від загальної
Кам'янець-	444214 крб. 87 к.	111897 крб.	25	32643 крб. 98 к	7
ВІННИЦЯ	256785 крб. 58 к.	14746 крб.	6	24430 крб.	10
Могилів-	182355 крб. 72 к.	50210 крб. 84 к.	28	16669 крб.	9
Балта	77600 крб. 12 к.	552 крб.	0.7	17754 крб. 30	23
Проскурів	112187 крб. 10 к.	10033 крб. 23 к.	9	36575 крб.	17
Брацлав	77556 крб. 20 к.	350 крб.	0.4	5249 крб. 76 к.	7
Хмільник	40514 крб. 38 к.	60 крб.	0.1	7370 крб.	18
Жмеринка	65123 крб. 11 к.	-	-	12035 крб.	18
Бар	161943 крб. 23 к.	7660 крб.	5	6631 крб. 52 к.	4
Сальниця	17809 крб. 14 к.	-	-	2414 крб. 40 к.	14
Вербовель	6379 крб.	-	-	1600 крб.	25
Нова Ушиця	41350 крб. 39 к.	10735 крб. 39 к.	26	4445 крб.	11
Стара	14255 крб. 17 к.	-	-	2695 крб.	19
Ямпіль	12312 крб. 57 к.	1401 крб. 55 к.	11	4290 крб. 30 к.	35
Гайсин	145243 крб. 95 к.	10713 крб. 10 к.	7	6757 крб. 20 к.	5
Летичів	41082 крб. 88 к.	1540 крб.	4	4983 крб. 53 к.	12
Ольгопіль	37809 крб. 06 к.	830 крб. 25 к.	2	5727 крб.	15
Літин	33443 крб. 52 к.	8561 крб.	26	6248 крб.	19
	1767966 крб. 10 к.	229290 крб. 72 к.	13	181318 крб. 99 к.	10

Місто (Волинська	Всього витрат (1913	Витрати на війська	% від загально	Витрати на поліцію	%від загальної
Житомир	584515 крб. 86 к.	222432 крб. 27 к.	38	63704 крб. 85 к.	11
Рівне	106635 крб. 38 к.	35039 крб. 50 к.	33	17937 крб. 16 к.	17
Луцьк	70448 крб. 56 к.	18556 крб. 50 к.	27	11252 крб.	16
Новоград-	80587 крб. 86 к.	30818 крб. 16 к.	38	11880 крб.	15
Кременець	45512 крб. 05 к.	1413 крб.	3	12140 крб.	27
Володимир	43357 крб. 33 к.	11926 крб. 70 к.	28	7180 крб.	17
Старокос-	50587 крб. 66 к.	1850 крб.	4	10125 крб. 50 к.	20
Остріг	44643 крб. 57 к.	22236 крб. 48 к.	50	8190 крб.	18
Дубно	55535 крб. 85 к.	18601 крб. 66 к.	33	9772 крб.	18
Ізяславль	19885 крб. 59 к.	5650 крб. 25 к.	28	7545 крб.	38
Овруч	11372 крб. 76 к.	460 крб.	4	3430 крб.	30
Ковель	130106 крб. 30 к.	6355 крб.	5	12579 крб. 92 к.	10

Здолбунів	4545 крб.	-	-	1290 крб.	28
	1247733 крб. 90	375639 крб. 52 к.	30	177026 крб. 43	14
	к.			к.	

Отже, стає зрозумілим, що видатки на потреби військ та поліції для більшості міст були важким тягарем. Деякі населені пункти віддавали від третини до половини коштів, які мали у своєму розпорядженні на статті, що не відповідали їх інтересам. Подібні витрати суттєво гальмували розвиток міського господарства, адже на відміну від потреб останнього, вони належали до обов'язкових, тобто не підлягали скороченню.

До безпосередньо господарської діяльності органів громадського управління належала робота з покращення благоустрою міст. Зокрема, сюди відносилося утримання і ремонт доріг, тротуарів, мостів, догляд за бульварами і громадськими садами, освітлення міста тощо. Для цього було визначено кілька напрямків діяльності. Даний обов'язок міг бути повністю перекладений на плечі домовласників у вигляді натуральної повинності, або міське управління мало вводити з них спеціальний грошовий збір. Більш оптимальним для кращої організації роботи був останній варіант, оскільки тоді міське управління могло встановлювати порядок дій та контролювати виконання.

Для покращення зовнішнього вигляду міст постійно не вистачало коштів. Наприклад, подібна ситуація була характерною для губернських центрів Волині та Поділля. Волинський губернатор у своєму зверненні до генерал-губернатора в травні 1913 р. зазначав, що фінансове положення Житомира знаходиться в незадовільному стані. Ряд останніх років місто зводило свої бюджети зі значними дефіцитами, які більш-менш вдавалося покривати лише за рахунок великих позик, внаслідок чого збільшувалися міські борги. У той же час майже нічого не призначалося для покращення міського благоустрою (менше тисячі карбованців за кошторисом 1913 р.), який, за висновком губернатора, абсолютно не відповідав статусу губернського міста [13, оп. 666, спр. 191, арк. 1]. Щоб виправити це становище, місто змушене було брати черговий кредит на проведення осушення деяких вулиць, які в негоду ставали зовсім непрохідними [13, оп. 667, спр. 70, арк. 4]. Дещо кращою була ситуація в Кам'янці-Подільському. Однак і тут міському управлінню для проведення водогону та каналізації довелося піднімати клопотання про займ [13, оп. 667, спр. 196, арк. 1]. Серед інших міст Волині та Поділля лише Вінниця могла собі дозволити асигнування великих сум на покращення міського благоустрою. Скажімо, в 1912 р. на забрукування вулиць було виділено 14982 крб. 50 к. [13, оп. 665, спр. 310, арк. 341].

Поряд з іншими проблемами, не менш важливим питанням для міст були утримання приміщень для забою худоби. Останні знаходилися в переважній більшості міських населених пунктів, і приносили певні доходи. Наприклад, в 1912 р. у Балті використання міської скотобійні принесло прибутку 3708 крб. 75 к. [13, оп. 665, спр. 310, арк. 548].

Також дуже вагоме значення для міського життя мала організація водопостачання для населення. На початку ХХ ст. на Поділлі водогони мали лише Могилів-Подільський, Вінниця та Жмеринка. Жителі губерньського центру використовували артезіанські та звичайні колодязі. У Волинській губернії водопровід був лише в Житомирі (почав роботу у травні 1898 р.), а в Рівному було зведено парову водокачку [12, с 324]. Спочатку витрати на обслуговування водогонів перевищували прибутки від них [12, с 323]. Але згодом ситуація змінилася. Наприклад, у Вінниці водогін приносив чистого прибутку біля 18000 крб. [13, оп. 665, спр. 310, арк. 322], ще більшими був доходи від водопостачання у Житомирі. Тобто з часом витрати на проведення водопроводу поверталися за його експлуатацію. Перед початком Першої світової війни деякі міста обговорювали можливість побудови водогону, зокрема, Луцьк і Кам'янець-Подільський, але втілити в життя цей задум не вдалося.

Щодо освітлення вулиць, то воно було переважно гасовим. Електричні ліхтарі були встановлені лише в Проскуріві, Вінниці, Балті, Жмеринці, Житомирі, Рівному, Луцьку та Дубно. У більшості з цих міст електрика з'явилася в 1910-1914 рр. А от міське управління Вербовця взагалі не надавало коштів на освітлення [13, оп. 665, спр. 310, арк. 783]. Однак науково-технічний прогрес поступово брав своє. Напередодні Першої світової війни посилювався розвиток електрифікації міст Поділля та Волині. Особливо помітним прогрес був у Вінниці. Тут було не тільки збудовано електростанцію за міські кошти, але й організовано трамвайний рух. Перший трамвай по місту пройшов у жовтні 1913 р. На лінії курсувало шість вагонів [1, с 233]. Крім цього повітового центру, у Подільській та Волинській губерніях електротранспорт був лише у Житомирі (відкрито в серпні 1899 р.). В місті діяло п'ять трамвайних маршрутів. У 1911 р. довжина шляху становила 11,9 км, і по ньому курсували 18 моторних та 4 причіпних вагони [7, с 43]. В 1914 р. були наміри збудувати електростанції в Ковелі та Старокостянтинові, однак війна завадила реалізувати цей задум.

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. декілька міст досліджуваного регіону мали телефонний зв'язок. Зокрема, у 1910 р. на Волині телефонна мережа існувала в Житомирі, Рівному, Луцьку, Ковелі та Острозі [12, с 326], а в Подільській губернії - в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Могилеві-Подільському, Проскуріві. Найбільше

абонентів було в Житомирі - 184, Рівному - 142 та Вінниці - 126 [9, с 473].

В полі зору органів міського управління знаходилося і медичне обслуговування населення. Для цього з міського бюджету виділялися кошти на утримання міських лікарських закладів, подолання епідемій тощо. Проте грошей на ці статті витрат, як правило, призначалося небагато. Це призводило до неможливості задовільнити всі вимоги у дотриманні санітарного стану, поширення хвороб тощо. Гальмувався розвиток комунальної сфери. Недостатньо коштів виділялося на тверде покриття доріг та тротуарів. Внаслідок цього в негоду по багатьох вулицях неможливо було рухатись пішоходам і транспорту.

Для можливості стабілізації зазначених вище сфер господарства та непередбачуваних витрат міста могли мати запасні капітали. Дозвіл на використання коштів з них надавало МВС після подання органами міського управління обґрунтованого прохання.

Таким чином, органи міського самоврядування напередодні Першої світової війни мали виключно господарські повноваження. Вони зобов'язані були слідкувати за належним станом вулиць, бульварів, піклуватися про соціальний захист населення. Суттєво гальмувала розвиток міст постійна нестача коштів. Затверджена згідно положення прибутково-видаткова система не давала можливості громадському самоврядуванню розраховувати на кардинальне поліпшення міського господарства. Значну частину міських бюджетів забирали видатки, які не мали ніякого відношення до міського господарства: на військові потреби, освітлення і опалення в'язниць, утримання поліції, участь у видатках на утримання урядових установ тощо. Це призводило до вкрай обмежених субсидій на міські потреби. Тому муніципальним органам доводилося брати позики, відшкодування яких згодом лягало додатковим тягарем на міські фінанси та населення. Необхідність витратити великі кошти на потреби, які не відповідали інтересам місцевого населення, була одним з найбільших недоліків у роботі органів міського громадського управління. Разом з тим, можна відмітити, що напередодні Першої світової війни, в порівнянні з останнім десятиліттям ХГХ ст. спостерігався активніший розвиток міського господарства - велися роботи з проведення водогонів, розбудовувалося електричне постачання, що, в цілому, заклало хороші перспективи для майбутнього розвитку соціальної структури міст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анохіна Л., Лисий А. Біля витоків вінницького трамваю // Актуальні проблеми

розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції. - Рівне, 1993.

2.Басара Г. Українське провінційне місто як політичне і соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 - квітень 1918 рр): Дис... канд. іст. наук /09.00.12 - Українознавство. Київський нац. ун-тетім. Тараса Шевченка. - К., 2003. - 207 с

3.Бубнов М. К вопросу о преобразовании нашего городского и общественного управления. - К.: Типография „Пётр Барский“, 1909. - 40 с.

4.Грасс В. Справочная книга для городских общественных управлений. - Чернигов, 1900. - 394 с.

5.Колычев А. По городским вопросам. - СПб: Книжный магазин В.П.Анисимова, б.г. -120 с.

6.Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ ст. -Вінниця: Велес, 2001. -192 с.

7.Мокрицький Г. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху (історико-краєзнавчий ілюстративний нарис). - Житомир: Волинь, 1999. -144 с

8.Обзор Волынской губернии за 1912 год. - Житомир: Волынская губернская типография, 1913.

9.Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. - Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1911.-577 с.

10.Плаксий Т. Економічні питання у діяльності міських та земських органів самоврядування на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004.-ТІ 3.- 592 с

11.Прищеп О. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. Випуск 2. - К.: Інститут історії України ПАН України, 2001. - 282 с

12.Прищеп П. Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. - Т 13. - 592 с

13.Центральний державний історичний архів України, м. Київ: Ф. 442: Канцелярія

київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

14.Щерба Т. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис.... канд.іст.наук / 07.00.01 - Історія України. Київський нац. ун-тет ім. Тараса Шевченка. - К., 2001. - 223 с

15.Юго-Западный край. - 1916. - 9 июня.

The condition of the local authorities of Volyn and Podillya provinces before World war I is considered. The economic activities of municipal authorities are analyzed and the factors, which had influence on them, are determined.